

Євген САЛО

ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШИЙ СЕЗОН РУСЬКОГО НАРОДНОГО ТЕАТРУ ТОВАРИСТВА “РУСЬКА БЕСІДА” У ВІДГУКАХ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1864)

Вагомість створення та відкриття першого професійного українського театру в Галичині – визначна подія в історії національної культури не лише Галичини, України, а й слов’янського світу в цілому. Саме на цьому наголошує відомий дослідник історії українського театру Ростислав Пилипчук у праці “Становлення українського професійного театру в Галичині у 60-х роках XIX століття”: “Відкриття Руського народного театру, який пізніше фігуруватиме ще під назвами “Руський народний театр товариства “Руська бесіда”, “Руський театр”, “Русько-народний театр”, “Український народний театр товариства “Руська бесіда” (і нарешті – Український народний театр товариства “Українська бесіда” 1918-1924. – Є. С.), мало стати явищем загальнослов’янського культурного значення” [1]. У який спосіб можемо сьогодні “виміряти” справжню значущість цієї події для представників інших націй, що населяли Галичину?

Одну з таких можливостей, очевидно, дає вивчення чужоземної преси, що виходила у Львові та регіоні. Адже кількість публікацій, їхня спрямованість, тон, настрої можуть слугувати певним мірилом напруги чи узгодженості в міжнаціональних стосунках.

Як відомо, польські та українські землі того часу перебували у складі Австрійської імперії, зацікавленої у загостреності польсько-українських стосунків. У своїй книжці “Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)” Орест Красівський пише: “Йдучи на поступки польським політикам, австрійський уряд нерідко намагався протиставити їх українцям. Відкидаючи домагання українців зрівняти їх у правах із польським

населенням Галичини, уряд заявляв, що це внутрішні проблеми обох народів” [2]. Цей же автор визначає ще й такий негативний фактор українсько-польської ворожнечі: “Значна змішаність населення, відносно високий відсоток польського міського населення на етнічній українській території давали підстави польським політикам доводити “історичні” права поляків на Східну Галичину, що було однією з основних причин польсько-українського протиборства та непорозумінь” [3].

Наскільки політичне протистояння поміж обома народами визначало культурні, мистецькі контакти? Чи були останні прямим віддзеркаленням політичних незгод? Знайти відповіді на ці питання дозволить вивчення резонансу такої важливої для українців події, як створення Руського народного театру товариства “Руська бесіда” у відгуках польської преси.

Дослідивши польську періодику у Львові від 7 серпня 1861 р. (публікація “Проект до заведення руського театру во Львові” Ю. Лаврівського в газеті “Слово”) до 21 липня 1864 року, тобто до завершення першого театрального сезону Руського народного театру товариства “Руська бесіда”, ми виявили 31 публікацію з цієї теми (“Gazeta Narodowa” – 12 публікацій, “Przeгляд” – 10, “Gazeta Lwowska” – 6, “Praca” – 2 і “Wiek” – 1). Підкреслимо, що цитати з польської преси (які не були звичайним переказом і не переписані з української газети “Слово”), вже використані у дослідженні Р. Пилипчука, згаданому вище. Однак системний огляд цих публікацій ми пропонуємо уперше.

Ще на початках створення Руського народного театру у 1861 р., сподіваючись на допомогу Крайо-

вого Сейму і водночас розуміючи недостатність такої допомоги навіть за найсприятливіших умов, Ю. Лаврівський на сторінках новоствореної газети “Слово” того самого 1861 р. писав: “Увірені єсмо, що і поляки забудуть о всякій незгоді і вражді і, не поведучися низьким узкосердієм, щиро і благородно подадуть помічну руку братньому народові, та не тільки словом, але й ділом причиняться до спільної справи” [4].

Подібно і анонімний кореспондент з Праги у статті в тій же газеті, висловлюючи надію, що Ю. Лаврівський доведе справу утворення українського театру у Львові до кінця, сподівався, що і польські діячі, “желаючи блага своєму народові, не можуть і русинам в тій справі на перешкоді стояти” [5]. “По крайній мірі, – продовжував автор, – просвіщені і в будучність проникаючі поляки повинні би тим ділом зайнятись, як своїм, ілі хоч помочі своєї не одмовити, бо єжелі тільки проникають в будучність, конечно прийдуть до увірення, же представлення руської з такою пользою окажуться для народа польського, як і руського. Крім поля літературного – то другая арена, где пристрастія, в противну сторону гонячії, ізтупляються, і вражда віковая в дружбу перетворитися може” [6].

Власне, підготовка, відкриття та перший сезон діяльності Руського народного театру товариства

Народний Дім, на сцені якого 29 березня 1864 р. відбулася перша вистава Руського народного театру товариства “Руська Бесіда” за повістю “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка.

“Руська бесіда” поляки сприйняли з великою прихильністю і теплом. Не дивно, що ця тридцять одна публікація на сторінках польської преси у першому півріччі 1864 р. становить рівно половину від усіх публікацій у цій пресі за наступний кількарічний період 1864 – 1867 рр. Спробуємо зрозуміти, чому саме так...

Усі цитати з польських оригіналів наводимо у власному перекладі (за винятком тих, які вже друкувалися в газеті “Слово” і були наведені у згаданій праці Р. Пилипчука).

Услід за “Словом” від 18 (30) грудня 1863 р., вже в першому номері газети “Przegląd”, датованому 2 січня 1864 р., з’являється замітка, в якій повідомлялось: “Найбільше в цілому Львові приміщення Народного дому, яке призначене для руського театру, буде закінчено до середини лютого. Там будуть показувати руські театральні вистави, для яких пан Польшман (Фрідріх Людвіг Польшман /1805–1870/ – театральний художник австрійського і польського театру у Львові – Є. С.), декоратор театру Скарбка, виготовляє відповідні декорації, вартістю 800 злотих. Сцена, яка займає четверту частину зали, має бути так споряджена, що протягом 15 хвилин декорації та машинерія будуть прибрані зі сцени”. Продовжуючи статтю, автор додає: “Більшість з нас, мабуть, знайдуть більше задоволення в руському театрі, ніж на німецьких спектаклях пані Шафер Браункер (Schafar Brauneker)” [7]. З цих рядків переконуємось, що сподівання польського глядача щодо української (за тодішньою термінологією – руської) сцени були великими. Насамперед, звичайно, тому, що поява української сцени повинна

була допомогти в протистоянні польського та австрійського театрів, які працювали з кінця XVIII ст. у спільних приміщеннях (від 1842 р. – у міському театрі, т. зв. Театрі С. Скарбка, де тепер – Національний академічний український театр ім. М. Заньковецької). Австрійський театр мав більше привілеїв і при тому “славився” порожніми глядацькими залами (австрійський театр грав чотири рази на тиждень, а польський – тільки три).

З посиланнями на українське “Слово”, “Gazeta Narodowa” та “Gazeta Lwowska” пропонують читачам з’являються перші публікації, присвячені процесові підготовки до відкриття театру товариства “Руська бесіда”.

Вони датовані 9 січня 1864 р. і одностайно свідчать: “Слово” повідомляє, що не далі, ніж до половини лютого цього року буде закінчено зал у Народному домі, найбільший і найгарніший у цілому Львові, де будуть показувати руські театральні вистави. Пан Польман підготував відповідні декорації вартістю 800 злотих. Зал, у якому також буде галерея, може помістити 600 осіб” [8].

Польські часописи доволі часто, і не лише з питань театру, посилались на львівський український москвофільський часопис “Слово”, який у роках 1861–1871 виходив двічі на тиждень (у середу й суботу) за редакцією Богдана Дідицького, а з 1872 р. – тричі на тиждень за редакцією Венедикта Площанського. Варто зазначити, що незважаючи на складні політичні стосунки, такі посилення свідчили радше про налагоджену співпрацю та обмін інформацією більшості часописів того періоду, адже працювали вони в одному регіоні для багатонаціональної читачької аудиторії. Наприклад, переглядаючи “Слово”, можна помітити, що воно також покликається на такі польські часописи, як уже згадувана “Gazeta Lwowska” (“Львівська газета”), “Dziennik Lwowski” (“Львівський щоденник”), “Gazeta Narodowa” (“Національна газета”, Львів), краківські “Czas” (“Час”) і “Wiek” (“Вік”), “Dziennik Warszawski” (“Варшавський щоденник”), “Dziennik Poznański” (“Познанський щоденник”). Своєю чергою, польські газети посилались на “Слово”. Холоднішими стосунки польської преси та газети “Слово” зробилися вже в 70-х рр. XIX ст., коли в таборі галицьких русинів стався розкол: Ю. Лаврівський та С. Качала намагались надалі порозумітись з поляками, натомість, Б. Дідицький та І. Наумович схилились до російських впливів, які зміцнилися у цей період.

Та повернімося до 1864 р. У другій публікації в “Gazecie Narodowej”, датованій 14 січня 1864 р., знаходимо розгорнуту інформацію із черговим посиленням на “Слово”: “Директором руського театру, який прибув з Волині, як повідомляє “Слово”, на запрошення спеціально з цією метою, стане Омелян Бачинський, донедавна директор польського театру в Житомирі. Пан Бачинський, будучи сам родовитим русином, не раз ставив з успіхом руські п’єси Котляревського на житомирській сцені. Місцеві русини мають надію, що все складеться добре, тим більше, що він привіз з собою багатий сценічний репертуар, який складається майже з 70 руських драматичних творів, які від часів Котляревського з великим успіхом представлено в публічних і приватних театрах України. Театральна трупа поки що складатиметься з дилетантів” [9].

Це один з яскравих доказів, що в першому році існування Руський народний театр був аматорським, на

Юліан Лаврівський – голова товариства “Руська Бесіда” з 1861 р. та організатор Руського народного театру в 1864 р.

чолі з двома професіональними акторами Омеляном і Теофілією Бачинськими. Цю тезу також доводить у своїй праці Р. Пилипчук.

Ідентичну публікацію, але частково доповнену, також з посиланням на “Слово”, датовану 22 січня 1864 р., читаємо в газеті “Przegląd”: “Театральна трупа поки що складатиметься з дилетантів, з-поміж яких найталановитіші отримуватимуть відповідну заробітну платню. Відбором актрис займеться пані Бачинська, дружина директора. Вона, як першорядна актриса польської сцени в Житомирі, найкраще для цього надається” [10].

Ростислав Пилипчук слушно заперечує велику кількість драматичних творів у репертуарі О. Бачинського: “Коли газета “Слово” повідомляла на початку березня 1864 р., що Бачинський привіз до Львова близько сімдесяти українських п’єс, то вона перебільшила, бо на той час українська драматургія ще не була такою багатою. Сюди належали й переклади, й переробки іншомовних п’єс на російську і польську мови, з яких, своєю чергою, наспіх здійснювалися

українські переклади та переробки, в чому легко переконатися, оглянувши репертуар театру. Отже, Бачинський не дарма збирав роками на Правобережній Україні та в Києві репертуар для українського театру в Галичині. Тепер було з чим розпочинати роботу” [11].

У цьому ж таки “Przeглядzie”, у публікації за 12 лютого 1864 р., знову ж таки з покликанням на “Слово”, читачів поінформовано, що першим спектаклем в Руському народному театрі буде драма “Маруся” за однойменною повістю Г. Квітки-Основ’яненка [12].

З наступних публікацій, датованих 17 березня 1864 р., з обох часописів – “Gazeta Narodowa” та “Gazeta Lwowska” – довідуємось: “Руська газета “Слово”, яка виходить у Львові, у вчорашньому номері повідомляє, що дня 29 цього місяця, у вівторок по Великодню, у великій залі “Народного Дому” відбудеться урочисте відкриття руського театру. Першим спектаклем буде ідилічна драма під назвою “Година щастя” за повістю Основ’яненка “Маруся”. При тому “Слово” пише, що виділ “Руської бесіди” отримав від його ексцеленції намісника Галичини графа Менсдорфа-Пуйлі концесію з дня 4 цього місяця, силою якої до кінця 1864 року виданий дозвіл на 40 сценічних показів руською мовою аматорами під дирекцією пана Омеляна Бачинського в залі “Народного Дому” на умовах, згідно з якими ці вистави можуть мати місце” [13].

Ідентичну за змістом статтю знаходимо в газеті “Przeгляд”, що вийшла через день, 19 березня 1864 р. [14].

Того самого дня, 7 (19) березня 1864 р. (тобто за десять днів до відкриття театру) театральний виділ “Руської бесіди” надрукував у газеті “Слово” маніфест із закликом до об’єднання всіх галичан для великої спільної справи, якою є створення і розвиток Руського народного театру у Львові. Вже наступного дня “Gazeta Narodowa” передрукувала його в польському перекладі. Отож, спершу українською, а одразу по тому польською мовами зазвучало: “... Візьмімося всі за руки до праці над добром нашого народу. Поставаймося усіма силами прямувати до його освічення, а віковічна історія поставить нам чудовий пам’ятник за діла наші. З Богом і вірою!” [15].

Посилаючись на “Слово”, 27 березня 1864 р. “Gazeta Narodowa” повідомляла, що у вівторок 29 березня відбудеться відкриття Руського театру у Львові, яке буде попереджене урочистою Службою Божою у Волоській (Успенській – Є. С.) церкві. Також надруковано план показів спектаклів на наступні дні: 29 і 31 березня буде представлена мелодрама за повістю “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка (30 березня відбувся перший після Великодніх свят інавгураційний спектакль польського театру за нової дирекції Адама Мілашевського, який так само, як О. Бачинський, прибув до Львова після закриття польського театру в Житомирі), 1 квітня – одноактна комічна опера “Москаль-чарівник” І. Котляревського та оперетка “Адам і Ева” у переробці з французької О. Бачинського [16].

Перші три прем’єри (мелодрама “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка, оперетка “Адам і Ева” у переробці з французької О. Бачинського та комічна опера “Москаль-чарівник” І. Котляревського) були високо оцінені не тільки в газеті “Слово”, а й у польських газетах, зокрема в “Gazecie Narodowej”.

Наступного дня після відкриття театру товариства “Руська бесіда” 30 березня 1864 р., з’явилася стаття невідомого автора. Припускаємо, що всі публікації про Руський народний театр цього періоду у цій газеті підготував Ян Лям (Jan Lam, 1838–1886) – відомий польський журналіст, який володів також руською (українською) мовою, редактор колонки “Львівська хроніка” у “Gazecie Narodowej”, він же й редактор “Dziennika Polskiego”. Ян Лям прославився як автор

РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТРЪ
во вТРОРИШЬ 17. (29.) МАРТА 1864
ВЪ САЛІ „НАРОДНОГО ДОМА“
Г. Г. ЛЮБИТЕЛЯМИ ТЕАТРА
відъ дирекціи ЕМІЛІИНА БАЧИНЬСКОГО представляема буде:
ВЪ ПЕРВІЙ РАЗЪ

МАРУСЯ.

Оригинальн Мелодрама изъ 3. Діействійх., переделана изъ повісти Григорія (Квітки) Основовиенка. Музыка сочинена Винцентіа Квятковскаго, Директора Орестра Большаго Дворянскаго Театра.

ДІЙСТВУЮЧІ		
Маруся Савковна, охотниця	Г. Емелина	Антоніана, мушкетеръ
Настя, вѣдъ вѣст	Госа Анна К.	Василь, вѣрбачъ
Василь, вѣдъ вѣст	Роса Виноградъ	Семей
Розанковскій, вѣдъ вѣстъ	Г. Мелодрама Ю.	Василь Савковъ
	Дѣтки: въ вѣдъ Маруся,	Г. Мелодрама II.

Мелодрама въ 3-хъ дѣйствіяхъ, вѣдъ вѣстъ — вѣдъ вѣстъ въ 3-хъ рѣдъ вѣстъ.

ПЕРЕДЪ ЗАЧАТЬЕМЪ:
Ико въ торжественный день отворенія руського народнаго зрѣлища, нисколькошъ буде:
Ш П О Л О Т Ъ
Сочинена Г. К. Основовскаго — нѣчь вѣдъ вѣстъ:
„ГИМНЪ НАРОДНИЙ.“

Мелодрама: Орестра відъ управленіемъ Госа ЛИБКОЛЬДА відгерае:
1. „Самсонію“ изъ руськихъ народнихъ вѣдъ вѣстъ Г. Вербачьскаго. | 3. „Копертовою Эвертуру“ соч. Г. Тителл.
2. „Эвертуру“ изъ опери „Галла“ музика Ст. Моцарта. | 4. „Балетину“ — вѣдъ вѣстъ „Арію“ изъ опери „Авіа“ Музыка арні Г. Верді.

ЦѢНА МѢСТЦІИ ТЪ
Канала 4 Зр. а. в. — Мѣсце нумероване — або стоице 1 Зр. а. в. — Мѣсце нумероване на I. поверѣ 1 Зр. а. в. — Партеръ 40 кр. — Галлерія 20 кр. а. в.
Билетіишъ получати можна у Директора Театра, шѣ день, відъ години вѣдъ до 10-ой передъ полуднею, изъ дошъ відъ Ч. 76 мѣсто (давнѣйшъ дѣнь Цина) на 2. поверѣ, а въ дѣнь представляема въ класі.

НАЧАЛО 8 1/2 ДО 8 ГОДИНИ ВЕЧЕРОМЪ.

повістей та сатиричних фейлетонів, що принесли визнання йому і газетам, в яких він працював. Окрім цього, Ян Лям цікавився театром [17]. Тож автор названої вище статті високо оцінює естетичну якість вистави “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка: “Краса твору, чистота і елегантність мови, майстерне виконання під кожним оглядом, підібрана музика, так що вистава з мистецького кута зору творила прекрасну цілість. Публіка сиділа в поважному святковому настрої. Таке враження, ніби всі сили цього вечора були на боці руського театру” [18]. Автор підкреслює ширший – культурний та політичний – контекст цієї події: “Мабуть, ще більшу вагу, ніж з погляду руського мистецтва, цей вечір матиме з погляду національного і політичного” [19]. І продовжує: “Вперше ми почули з руських вуст і з такого місця проголошені такі важливі принципи і думки в житті народів, як у натхненному пролозі отця Омеляна Огоновського: Ніколи не згубить себе народ, де

“... хочай шербата була доля,
Но перетрвала кріпка воля...”

Далі автор статті обіцяє: “Ширше про цей спектакль ми поговоримо в “Dzienniku Literackim”. Однак переглянувши всі номери названого видання за перший львівський сезон, ми, на жаль, не відшукали обіцяної рецензії. Натомість знаходимо кілька заміток про інші спектаклі Руського народного театру.

Тут же, в “Gazecie Narodowej”, рецензент дає коротку характеристику акторським роботам, визнаючи доброю гру всіх акторів, а особливо Теофілії Бачинської: “Не можемо не згадати майстерну, аж до найдрібніших деталей, гру пані Теофілії Бачинської в ролі Марусі; заздriamo братній сцені, яка має таку артистку для виконання народних ролей” [20].

Про інші ролі рецензент також відгукується позитивно: “Комічна роль Розмазовського у виконанні Юрчакевича була не тільки досконало відіграна, але й дотепно висміювала мову, яку деякі руські галицькі вчені тут хотіли ввести під назвою книжної. Гра Бучацького в ролі Василя була в цілому дуже гарна. Роль батька Марусі, Наума, грав досвідчений актор, директор руської сцени Омелян Бачинський. Решта чотирьох менших ролей була відтворена не по-аматорськи, а радше професійно” [21].

Також рецензент акцентує увагу на музичному оформленні вистави: “Заграла музика між діями (симфонія М. Вербицького, скомпонована на матеріалі народних пісень, була прийнята заслужено гучними оплесками) під проводом капельмейстера (диригент військового оркестру – Є. С.) Ляйбольда; музикою під час вистави керував Смацяжинський, директор оркестру польського театру” [22].

Рецензент щасливий, що русини нарешті досягнули своєї мети, тобто створили офіційний театр,

Омелян Бачинський – перший директор Руського народного театру товариства “Руська Бесіда” в 1864–1867; 1871–1873 рр., – режисер, актор.

якого вони прагнули довгий час: “Тепер вони можуть з гордістю споглядати на підсумок своєї праці. Бажаємо братам нашим не тільки успіхів, а й найкращого розвитку руського театру, щоб він достойно зайняв собі місце у приміщенні театру Скарбка, чого ми неодноразово домагались у листах і просьбах наших” [23].

У газеті “Prasa” знаходимо цю ж публікацію наступного дня, передруковану з “Gazety Narodowej” [24].

Натомість кореспондент “Gazety Lwowskiej”, яскраво описуючи події цього пам’ятного дня у статті від 1 квітня 1864 р. під назвою “Відкриття руського театру у Львові”, посилається на українське “Слово” (від 30 березня 1864 р.): “Читаємо в “Слові”: Пам’ятний день відкриття руського театру у Львові вже минув і залишився записаним в історії Руси! Розпочала наша Русь пам’ятний день 29 березня 1864 року урочистим богослужінням, яке відправив священник, член єпископської капітули, Михайло Куземський у супроводі двох дияконів і двох субдияконів. Церква була переповнена руською інтелігенцією, котра гарячі свої молитви поєднувала з молитвами священників. Добірний хор Львівської греко-католицької духовної семінарії зробив доказ нових успіхів молоді Русі в музичному мистецтві.

Теодилія Бачинська – артистка Руського народного театру товариства “Руська Бесіда”.

Після богослужіння у місті відбувалися зустрічі з гостями, які приїхали з усієї Галичини до Львова на відкриття театру, не передбачаючи, що не всім пощастить увійти до зали. <...> О 7 год. вечора театральну залу Народного дому заповнила публіка, у двох третинах – українська, а в решті – складена з представників інших національностей. О 7 год. 30 хв. вечора з’явився намісник Галичини генерал граф А. Менсдорф-Пуйлі в супроводі багатьох найвищих військових і світських достойників німецької та інших національностей. Згідно оголошень і афіш був виголошений поетичний “Пролог” О. Огоновського і народний гімн (австрійський – Є. С.). Потім відслонилася задня завіса – і з’явилося так зване табло: в рожевому освітленні портрет австрійського цісаря Франца-Йосифа I. Після симфонії М. Вербицького відкрито Руський народний театр товариства “Руська бесіда” прекрасною українською мелодрамою “Маруся”. На сьогодні про виставу не можемо нічого сказати як кількома словами, що йшла вона під дирекцією дуже талановитого подружжя Бачинських і за великих зусиль молоді Русі – яко перша вистава руської драматичної сцени” [25].

Оригінальну рецензію на першу українську виставу знаходимо в газеті “Przegląd” від 2 квітня 1864 р. Невідомий автор пише: “Перший раз ми мали змогу побачити на сцені такими живими кольорами і з такою правдою показане життя і звичаї сільської хати. Пані Бачинська яскраво представила тип молодої, невинної, скромної і чесної української селянки з такою правдою, кожен її рух, кожне її слово були зіграні до найменших дрібниць, так правдиво зрозуміла і усвідомила характер, так поглибила душу тих сільських дівчат, які навіть у найбільшій радості відзначаються рисою меланхолії і болю, що не пасує нам не визнати, що кожен театр з заздрістю може споглядати на руську сцену, яка пишається такою актрисою!” [26]. Також рецензент віддає належне Омелянові Бачинському, який “перетворив аматорів драматичного мистецтва на майстерних акторів”. Нарикінці додає: “Щира любов до театрального мистецтва здібних аматорів та наполеглива праця довкола виховання рідної мови і зростання національної сцени творить перспективи майбутнього руського театру у Львові” [27].

Не послабла увага рецензентів і до наступних вистав українського театру. Три дні по тому в “Gazecie Narodowej” з’явилась наступна публікація невідомого автора, мабуть-таки, Яна Ляма, з міні-рецензіями на дві вистави Руського народного театру товариства “Руська бесіда”: “Адам і Ева” – оперетка на дві дії, перекладена з французької мови О. Бачинського та “Москаль-чарівник” – водевіль на одну дію І. Котляревського. Музику до обох вистав написав Антон Янковський (Антон Янковський – актор мандрівних польсько-російсько-українських труп на Правобережній Україні, автор водевілів: “Покійник Опанас”, “Сатана”. Янковський також komponував музику до п’єси Івана Котляревського “Москаль-чарівник”, до переробок з французької “Адам і Ева”, “Материнське благословення”, до комедіо-опери “Сватання на заручинах” та ін.).

Польський рецензент повідомляє: “Вчорашній (третій) спектакль був такий переповнений і так радо прийнятий публікою, як і два перших” [28]. Про спектакль “Адам і Ева” він висловився коротко і позитивно: “Ця оперетка, дотепно побудована на історичній темі про яблуко в раю і цікавість жіночої статі (йдеться про біблійну легенду про гріхопадіння перших людей Адама та Еви – Є. С.), була жваво відіграна подружжям Бачинських, які надзвичайно захопили публіку; сміх, викликаний не штучністю, а природними ситуаціями, майже не вщухав” [29].

Натомість про виставу “Москаль-чарівник” читаємо: “Водевіль є справжнім живим образом, взятим з життя українського народу, де представники цивілізації і московського царату (писар і солдат) не дуже гарну грають роль для москалів. Водевіль цей,

часто виконуваний і на Московській Русі, виразними словами доводить, що народ (мова про Наддніпрянську Україну – Є. С.) не особливо любить москалів. Сподобались Нижанківський у ролі чумака і Сероїчківський у ролі солдата” [30]. В цих кількох реченнях відчувається інтонація негативного ставлення поляків до росіян, якраз після придушення польського визвольного повстання 1863 р., і більша прихильність до русинів (українців). Так національна позиція автора тільки утворює нас у думці, що автором цих публікацій справді міг бути Ян Лям, знаний своїми демократичними поглядами, критикою австрійської бюрократії в Галичині за вороже ставлення до поляків та визвольних рухів у краю, а також войовничістю щодо москвофілів.

Рецензент знову ж таки виділяє гру прекрасної і талановитої Теофілії Бачинської: “Пані Бачинська, як і в “Марусі”, знову довела в тих двох виставах майстерну гру в ролях Еви і Тетяни до [вияву] рідкісного таланту у створенні народних образів, підтриманого довершеною майстерністю і зграбною легкістю” [31].

Цікаво, що думка польського рецензента збігається із оцінкою українського критика в газеті “Слово”, що її, зокрема, наводить у своїй публікації Р. Пилипчук: “Прем’єра мала великий успіх. У “Слові” писалося, що Т. Бачинська в ролі Тетяни вражала глядачів не тільки блискучою драматичною грою, а й чудовим співом і танцем. Такої ж думки була й “Gazeta narodowa”, на яку посилається газета “Слово”” [32].

Відомо, що задля розвитку руського театру в Галичині було оголошено конкурс драматичних творів. З приводу запропонованих Юліаном Лаврівським умов конкурсу на кращий україномовний сценічний твір писала, зокрема, газета “Слово” у № 20 від 7 (19) березня 1864 р. Про значення цього конкурсу згодом І. Франко у статті “Руський театр у Галичині” написав: “Сей конкурс був немов подув свіжого вітру в душній атмосфері тодішньої літератури руської, порушив він багато пильних, більше або менше талановитих рук до драматичної продукції” [33].

Тож і в статті “Gazety Narodowej” від 3 квітня 1864 р. з посиланням на “Слово” детально описані умови цього конкурсу. Шість днів по тому, 9 квітня 1864 р., майже ідентичну публікацію знаходимо в краківській газеті “Wiek”. Крім того, “Wiek” коротко згадує і про відкриття театру товариства “Руська бесіда”. Не подаючи жодного джерела, анонімний кореспондент цієї газети пише: “Виділ руського театру у Львові (відкритого стараннями члена Крайового віділу пана Лаврівського під дирекцією пана Бачинського, дня 28 минулого місяця представив мелодраму “Маруся”, перероблену з повісті Основ’яненка),

оголосив чотири премії за написання сценічного твору. Дві премії по 100 злотих за найкращу комедію і драму, написану руською мовою, а інші дві по 50, також за комедію або драму, які здобудуть наступні місця. Умови, яких автори повинні дотримуватись, такі:

- а) твір повинен відзначитися оригінальністю;
- б) матеріал потрібно брати з життя руського народу;
- в) мова повинна бути чисто народна;
- д) термін здачі рукопису визначений до останнього дня серпня 1864 р. відповідно до руського календаря;

е) рукописи, нагороджені премією, повинні залишатися власністю автора, однак зі збереженням права показувати твір у руському театрі” [34]. Однак, як довідуємося з українського “Слова” у № 20 від 7 (19) березня 1864 р. умови винагород було змінено: одна премія – 100 злотих і одна – 50 злотих.

Т. Клітовська – артистка Руського народного театру товариства “Руська Бесіда”.

Інформації в українському та польському часописах цілком збігаються. У статті краківського часопису “Wiek” помилково вказана лише дата відкриття театру – 28 березня 1864 року. Це, гадаємо, не перевірена редакцією версія, адже відомо із вищезгаданих часописів, що відкриття Руського народного театру планували на 30 березня 1864 р., але через збіг подій (відкриття першого сезону польського театру у Львові під новим керівництвом А. Мілашевського) виставу показали днем раніше – 29 березня 1864 р.

У публікації, датованій 10 квітня 1864 р., “Gazeta Narodowa”, знову ж таки посилаючись на “Слово” і говорючи про складки на Руський народний театр, пише: “Нашому селянинові, коли б навіть став імператором, важко ще усвідомити, що театр є корисною інституцією для народу. Кореспондент з Відня, який там займається збором складок на руський театр, доносить нам, що просив селян, які засідають в Народній раді, аби погодилися скласти хоча б по 5 злотих на руський театр (а отримують вони по 10 злотих на день), отримав від послів Симона Тарчановського та Адама Стоцького, двох найсвітліших членів від народу, таку відповідь: ми б з радістю дали гроші на церкву або щось інше корисніше, але на розпусту дати не можемо” [35].

Два дні пізніше та сама публікація, з посиланням на “Слово”, була передрукована в газеті “Przegląd” [36].

Маємо яскравий приклад, коли навіть, здавалось би, найвищі представники народу не розуміли істинного покликання театру. Про це також згадує Іван Франко у своїй праці “Львівський театр і народна честь”: “І коли сьогодні хто хоче бути щирий, то, говорючи про театр, скаже щонайбільше: шукаю в театрі розривки; йду туди, замість щоб сідати до карт або проводити вечір у кав’ярні чи в шинку” [37].

Однак наступні публікації в “Gazecie Narodowej” інформували читачів, що все нарешті складеться добре і піде належним чином. Керівник театру О. Бачинський планував створити при театрі драматичну школу, а також домагався, щоб Руський народний театр став стаціонарним. Про це йшлося у публікації під назвою “Драматична школа” від 14 квітня 1864 р., в якій читаємо: “Незабаром, при Руському народному домі у Львові, буде створена драматична школа, в якій, крім естетики, міміки і декламації, будуть також навчати співу і музики” [38].

На жаль, ідея створення української драматичної школи залишилась нереалізованою. Кілька років по тому цю ідею зміг втілити у життя, власне, польський театр у Львові (про це детальніше у статті Агнешки Маршалек) [49]. Але, як бачимо із згаданого дослідження, й польська драматична школа проіснувала недовго. То чи мала шанси на життя українська?

На спектакль “Наталка Полтавка” І. Котляревського (прем’єра 17 квітня 1864 р.), датовану 19 квітня 1864 р., знаходимо рецензію в газеті “Przegląd”. Невідомий автор пише: “Загалом вистава була добре зіграна, за винятком деяких хиб у грі пана N. (Ю. Нижанковського – Є. С.), який (у ролі Петра – Є. С.) був недостатньо поворотким, як на коханця. Пан N. ще не має достатньої впевненості і тієї свободи, яка неодмінно потрібна для правильного відтворення ролі. Однак з часом це можна набути. Зате дуже миле враження справила на публіку жива і натуральна гра пані Бачинської (Наталка) і пана Бачинського в ролі свата (виборний Макогоненко – Є. С.), за що в другій дії були щиро обкидані вінками і букетами квітів. Не менше заслужують на похвалу пані Буцацький та Юрчакевич (Микола і Возний), які з видимим поступом відіграли свої ролі. Обидва ці актори є багатобічними в майбутньому. Потрібно нарешті визнати, що дуже вдало, бо відповідно до здібностей і диспозицій кожного з акторів, були розподілені ролі, і якщо тим самим шляхом дилетанти працюватимуть і надалі, то невдовзі будемо бачити артистів на руській національній сцені” [39].

Цікаво, що польський рецензент тут виявляє більше лояльності й толерантності до українського театру, ніж український рецензент газети “Слово”. Докладно досліджуючи прем’єрний показ “Наталки Полтавки”, Р. Пилипчук цитує дописувача “Слова”, який висловлює радше негативну, аніж прихильну оцінку спектаклю: “Однак ця вистава не мала принаймні такого успіху, як інших п’ять попередніх вистав, і на який заслуговувала ця найпопулярніша українська п’єса. За свідченням анонімного рецензента, виконавці погано знали текст, отже вистава була підготовлена наспіх і без належної уваги” [40]. Однак, з часом вистава вирівнялась, про що й говорить Р. Пилипчук: “Такою була вистава “Наталка Полтавка” в галицькому театрі 60-х років XIX ст. – у розвитку від примітиву до більш-менш пристойної реалістичної вистави” [41].

За тиждень по тому, коли “Наталку Полтавку” було показано вдруге (21 квітня 1864 р.) в газеті “Przegląd” від 26 квітня 1864 р. з’являється цікава публікація, в якій невідомий автор виправдовує несправедливі закиди виставі з боку “Krakauer Zeitung.” Так само невідомий кореспондент цієї німецькомовної газети в одній зі своїх публікацій писав, що польська газета спочатку хвалить акторів Руського народного театру у вищезгаданій “Наталці Полтавці” І. Котляревського, а натомість у рецензії на комедію, вміщеній у додатку “Przyjacieł Domowy”, “в цинічному тоні висміює життя русинів”. На жаль, згаданий номер додатку “Przyjacieł Domowy” із рецензією на “Наталку Полтавку” не вдалося відшукати. Однак будемо схилити-

ся до думки журналіста газети “Przeгляд”, який пояснює образливий тон німецького автора заздрістю австрійців стосовно русько-польської згоди, а також аргументує дану ситуацію самим жанром комедії, де завжди бачимо позитивні й негативні вияви людських характерів. “...комедія показує нам тільки наші вади, чесного життя висміяти не можна”. І в кінці підсумовує: “...наш сміх не є цинічним, бо ми інколи сміємось самі з себе, не хочучи признатись до вини” [42].

Не знаємо, як відреагував на це дописувач “Krakauer Zeitung”, тим не менш, у подальших публікаціях газети “Przeгляд” про цей випадок уже не згадувалось.

Наступні три статті в “Gazecie Lwowskiej” стосуються радше позатеатрального життя. І якщо перша з них має безпосереднє відношення до театральної справи, то дві наступні стосуються меценатів театру товариства “Руська бесіда”.

Отже, у короткому повідомленні від 26 квітня 1864 р. читаємо: “Пан Іван Зарицький написав для руської сцени у Львові оригінальну комедію на 2 дії під назвою “Чарівниці”, яка, як пише газета “Слово”, буде, мабуть, поставлена” [43]. Доля цієї п’єси нам поки що невідома, принаймні вистави назвою за такого автора у репертуарі Руського народного театру товариства “Руська бесіда” не знаходимо, як це відзначив і Р. Пилипчук, посилаючись на газету “Слово” від 6 (18) травня 1864 р.

Однією з останніх є замітки, датовані 8 липня 1864 р., що їх знаходимо і в газеті “Przeгляд” і в “Gazecie Narodowej”. У коротенькій інформації йдеться про те, що 10 липня в Руському народному театрі товариства “Руська бесіда” буде показана комедія на 2 дії “Майстер і челядник” Ю. Коженювського і комічна опера на 1 дію “Москаль-чарівник” І. Котляревського [44].

Спробу повноцінної аналітичної статті знаходимо у газеті “Prasa” від 15 липня 1864 р. Стаття хоч і виглядає незавершеною, тим не менш є цікавою спробою окреслити проблеми та становище новоствореного українського театру в Галичині в ширшому контексті. У матеріалі під назвою “Руський театр у Львові” анонімний польський автор повідомляє, що у Львові вже кілька місяців існує Руському народному домі нова інституція, яка заслуговує на увагу: “Не легким було завдання створити руський театр у Львові – скажемо більше – не тільки важким, але навіть майже неймовірним. Відомо, що руська література все ще перебуває в колисці, не кажучи вже про драматургію. В кожній галузі культури і мистецтв маємо безліч геніїв

Представления № 5.

РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТРЪ.

ВЪ ПЕДІЛЮ, ДНІ 5-го (17-го) ЦВІТНЯ 1864.

ВЪ САЛІ „НАРОДНОГО ДОШУ“

Г. Г. ЛЮБЕНЦЬКИМ ТЕАТРУ

підъ дирекцією ЕМІЛІИНА БАЧИНСЬКОГО представлено буде:

ВЪ ПЕРШИЙ РАЗЪ

НАТАЛКА ПОЛТАВКА,

Оригинальн оперетка въ 3-хъ дѣяхъ, сочиненія П. П. Котляревскаго. — Музыку підбравъ свищенникъ Г. В. В., другъ автора оперетки.

ДѢЙСТВУЮЩІЕ:	
Терешка, вдова	Г-жа Анна К.
Наталка, її дочка	Г-жа Бачинська.
Тетерюковскій, воляй	Г. Малица Ю.
Масарювскій, селянскій виборний	Г. Бачинскій.
Петро	Г. Юзьян П.
Микола, бурлак	Г. Антонов Б.

Дѣти въ хлѣбъ и перекъ хлѣбу Терешки.

Межи дѣями музыка відогравъ:

1. Оригинальну Увертуру, соч. Г. Вербицкаго.
2. Коломшкы, соч. Г. Тимоцькаго.
3. Фантасію, соч. Г. Либовица.
4. Кадриль, соч. Г. Мадуровица.

ЦІНА МІСЦІВЪ:

Капша ■ Зр. а. в. — Місце нумероване або стоїще ■ Зр. а. в. — Місце нумероване на 1. поперці ■ Зр. а. в. — Партеръ 10 кр. — Галерія 20 кр. а. в.

У касирѣ въ Cafe du Theatre вишюкаютьца дорети на кождѣ представленіи.

НАЧАЛО 0 1/2 ДО 8. ГОДИНИ ВЕЧЕРОМЪ.

(До ул. б. в.) № 440 1/2, 504 1/2, 24

Львовъ, 1864.

у багатьох народів; але тільки народи, які перебувають на найвищій вершині освіти, можуть похвалитись геніальними драматургами. Так, Іспанія має Кальдерона, Англія – Шекспіра, Франція – Расіна і Мольєра, Німеччина – Шиллера, Польща має Красінського, Словацького і Фредра; Русини не можуть похвалитись жодним великим драматургом. Власне тому ми вище й зазначили, що надзвичайно важким завданням було створення у Львові руської народної сцени. Першою і найважливішою перешкодою була відсутність літератури. Наступною – відсутність акторів” [45].

Остання публікація про український театр 1864 р. інформаційного характеру в газеті “Przeгляд” від 29 липня 1864 р. повідомляє: “Руський театр цього тижня закінчив низку показів у Львові виставами “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка

та “Опикунство” Р. Моха і вирушає на літні гастролі нібито до Відня (насправді до Відня їздив тільки Омелян Бачинський по дозвіл на концесію на наступні 40 вистав у Львові – С. С.), а звідти до Станіславова і Коломиї” [46].

Подавши більш чи менш розгорнуті публікації у польських часописах, не можемо не згадати і про таку важливу складову газетної інформації, як театральні анонси. “Gazeta Lwowska” (найдавніша польська газета у Львові, що виходила від 1811 р.), містила рубрику під назвою “Театр”, у якій подавали анонси вистав австрійського, польського, а згодом і руського, тобто українського, театрів. Опрацювавши цю рубрику, ми з’ясували, що назви та дати українських вистав тут подано у повному обсязі і точно – відповідно до реконструйованого Р. Пилипчуком у його дослідженні репертуару. Виняток становить лише постава “Назара Стодолі” Т. Шевченка, показана 4 травня 1864 р. і відсутня в анонсі “Gazety Lwowskiej” (що пояснюється, мабуть, неприхильним ставленням цієї газети до козацької теми і взагалі до Шевченка). Тож за винятком однієї, усі інші вистави українського театру були проанонсовані для польського читача поруч із польськими виставами.

Підсумовуючи результати нашого дослідження, ми бачимо, що тема створення, відкриття та першого сезону діяльності Руського народного театру товариства “Руська бесіда” була послідовно присутня у польській пресі. Переконавшись у вагомості театру для розвитку національної самосвідомості на прикладі власного національного театру, що посідав значне місце у житті польської громади міста ще від кінця XVIII ст., польські діячі з усією серйозністю поставилися до появи нового – українського – театру, вбачаючи в ньому не стільки конкурента, скільки молодшого за віком колегу. Тут треба віддати належне і дописувачам польської преси, які виявили свою небайдужість до українського театру, і, зрозуміло, головним редакторам вищевказаних польських часописів, котрі визначали редакційну політику своїх видань. Насамперед, це Владислав Лозинський (“Gazeta Lwowska”), Ян Добжанський (“Gazeta Narodowa”), Ян Лям (“Gazeta Narodowa”), які свідомо старалися залишити у пресі сліди діяльності Руського народного театру товариства “Руська бесіда”.

Великий вплив на таку значну кількість публікацій та певну симпатію рецензентів мала головна персона театру – О. Бачинський, який до 1864 р. працював у кількох польських трупях у Галичині в 50-х роках та на правобережній Україні в межах Російської імперії наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. (хоча директором Житомирського театру він не був).

Перший сезон Руського народного театру був схвально сприйнятий польською публікою і, зокрема, польською пресою. На жаль, після 1864 р. в польських газетах упав інтерес до вистав Руського народного театру. Чому саме так? Однозначної відповіді на це питання не можна дати. Можна робити припущення, базуючись, зокрема, на думках Р. Пилипчука, що “Gazeta Lwowska” (“Львівська газета”) підтримала польську шляхетську газету “Praca” (“Праця”), яка назвала театр товариства “Руська бесіда” “московським”, тому що народовці поступилися у виділі товариства “Руська бесіда” керівними посадами москвофілам. Газети “Meta” і “Слово” спростували це твердження, однак заклик газети “Праця” до бойкотування вистав Руського народного театру певним чином вплинув на інші польські часописи та польську громадськість загалом. Детальніше про цю суперечку можна прочитати у праці Р. Пилипчука.

Другою подією, яка розділила погляди поляків та українців, було засідання Крайового сейму (23 листопада 1865 р.), де вирішено, що під управу сейму мають перейти всі крайові фонди, серед них і театральний фонд С. Скарбка. Поляки вважали, що усі ці фонди мають належати їм. Натомість українці дотримувались думки, що “тії фонди, – як писав журнал “Meta”, – означені будуть яко краєві, обоім народностям прислужаючи” [47].

Третьою причиною були кризові часи польського театру. Стосовно цієї обставини “Слово” переповідає публікацію у газеті “Dziennik Warszawski” (“Варшавський щоденник”), який, свідомо загострюючи проблему, пише: “Польська сцена у Львові служить найкращим доказом втрати переваги польського елементу в Галичині; ледве яку-небудь драматичну постановку показують вдруге, вже актори повинні виступати перед пустими кріслами. “Dziennik Lwowski” (“Львівський щоденник”), офіційний орган дирекції польського театру, скаржачись на байдужість польської публіки до національної сцени, висловлюється таким чином: “Між тим, як німецький театр, укорінившись подібно плевелам в наш ґрунт, благоденствує і процвітає, а польська сцена падає, і якщо це продовжиться, то остання повинна буде уступити місце першій” [48].

Четвертою причиною була неприхильність польських депутатів до Руського народного театру, виявлена на засіданні Крайового Сейму у Львові 1866 р., коли не було підтримано прохання виділяти належну фінансову підтримку українському театру.

“Gazeta Narodowa” за 4 лютого 1866 р. писала з цього приводу: “... відбулось перше читання декількох заяв. Найцікавіша з них Лаврівського щодо субвенції 3000 злотих для руського театру” [49].

Питання фінансування Руського народного театру товариства “Руська бесіда” було перенесено на наступне засідання, короткий звіт з якого подала “Gazeta Narodowa” від 12 квітня 1866 р. Переповідаючи увесь негатив, який був присутній під час засідання, кореспондент писав: “Двоє представників хочуть вилускати у більшості Сеймової Комісії 3000 злотих на руський театр, які в ім’я згоди, порозуміння, взаємної віри промовляти почали до більшості Сейму, тоді коли представники шизматично-московського напрямку сиділи тихо” [50].

Це ще раз підтверджує факт, що польська верхівка влади, а також деякі представники москофільського руху були негативно наставлені на будь-яке фінансування Руського народного театру товариства “Руська бесіда”, в той час як мистецькі контакти були дуже приязними. Про це також детально пише Ростислав Пилипчук.

У цілому ж можемо стверджувати, що в перший сезон праці театру товариства “Руська бесіда” польська преса була зацікавлена діяльністю українського театру та висвітлювала її без політичного упередження, доброзичливо. Це до певної міри дозволяє руйнувати сформований трагічним досвідом ХХ століття стереотип нещадного й тотального протистояння цих двох народів, принаймні, у межах вузького історичного відтинку, в царині мистецьких контактів. Подальше системне вивчення цієї теми дозволить ще точніше та об’єктивніше окреслити особливості українсько-польських стосунків у Галичині у театральній сфері.

1. Пилипчук Р. Становлення українського професійного театру в Галичині у 60-х роках ХІХ століття // *Просценіум*. – 2003. – № 2. – С. 19.

2. Красівський О. Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – С. 7.

3. Там само. – С. 5.

4. Слово. – 1861. – 2(14). VIII. – ч. 53.

5. Там само. – 7(19). X. – ч. 72.

6. Там само.

7. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 2 stycz. – № 1.

8. *Gazeta Lwowska*. – Lwów, 1864. – 9 stycz. – № 6. – S. 23; *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 9 stycz. – № 6.

9. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 14 stycz. – № 10.

10. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 22 stycz. – № 7.

11. Пилипчук Р. Становлення українського професійного театру в Галичині у 60-х роках ХІХ століття // *Просценіум*. – 2007. – № 2-3 (18-19). – С. 7.

12. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 12 lut. – № 13.

13. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 17 mar. – № 63. i *Gazeta Lwowska*. – Lwów, 1864. – 17 mar. – № 63.

14. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 19 mar. – № 23.

15. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 20 mar. – № 66.

16. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 27 mar. – № 72.

17. http://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Lam.

18. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 30 mar. – № 73.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само.

23. Там само.

24. *Praca*. – Lwów, 1864. – 31 mar. – № 6.

25. *Gazeta Lwowska*. – Lwów, 1864. – 1 kwiet. – № 75.

26. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 2 kwiet. – № 27.

27. Там само.

28. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 2 kwiet. – № 76.

29. Там само.

30. Там само.

31. Там само.

32. Пилипчук Р. Становлення українського професійного театру в Галичині у 60-х роках ХІХ століття // *Просценіум*. – 2007. – № 2-3 (18-19). – С. 7.

33. Франко І. *Зібр. тв. у 50 т.* – К., 1980. – Т. 26. – С. 365.

34. *Wiek*. – Kraków, 1864. – 9 kwiet. – № 36.

35. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 10 kwiet. – № 82.

36. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 12 kwiet. – № 30.

37. Франко І. *Зібр. тв. У 50 т.* – К., 1980. – Т. 35. – С. 347.

38. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 14 kwiet. – № 92.

39. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 19 kwiet. – № 32.

40. Пилипчук Р. Становлення українського професійного театру в Галичині у 60-х роках ХІХ століття // *Просценіум*. – 2007. – № 2-3 (18-19). – С. 7.

41. Там само.

42. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 26 kwiet. – № 34.

43. *Gazeta Lwowska*. – Lwów, 1864. – 26 kwiet. – № 95.

44. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 8 lipca. – № 55; *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1864. – 8 lipca. – № 154.

45. *Praca*. – Lwów, 1864. – 15 lip. – № 13.

46. *Przegląd*. – Lwów, 1864. – 8 lip. – № 55.

47. *Мета*. – Львів, 1865. – 9 лист. – № 17 – С. 507.

48. *Слово*. – Львів, 1868. – 13(25) лист. – № 90.

49. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1866. – 4 lut. – № 29.

50. *Gazeta Narodowa*. – Lwów, 1866. – 12 kwiet. – № 86.